

Damian Kasprzyk

Związki Adama Chętnika z Towarzystwem Naukowym Płockim

Rocznik Towarzystwa Naukowego Płockiego 7, 46-62

2015

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Damian Kasprzyk

Związki Adama Chętnika z Towarzystwem Naukowym Płockim

Adam Chętnik's connection with Scientific Society of Płock

Streszczenie: Przed II wojną światową płockie środowisko społeczno-naukowe w sposób szczególny zainteresowane było regionem kurpiowskim. Potwierdzały to wycieczki naukowo-badawcze Aleksandra i Marii Macieszów, profil zbiorów etnograficznych Muzeum Towarzystwa Naukowego Płockiego, a przede wszystkim dorobek ks. Władysława Skierkowskiego – tropiciela folkloru muzycznego Kurpiów. Nie bez znaczenia był zapewne sentyment i tęsknota za utraconym znaczeniem Płocka, sprowadzonego po odzyskaniu niepodległości do roli ośrodka powiatowego. Kurpiowszczyzna stanowiła swoisty symbol dawniejszych wpływów miasta, a tym samym znak aspiracji miejscowych elit, spośród których rekrutowali się regionaliści. W tym nurcie TNP zaangażowało się w uruchomienie i prowadzenie Stacji Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi w Nowogrodzie prowadzonej przez wybitnego badacza Kurpiowszczyzny Adama Chętnika. Artykuł poświęcony jest kurpiowskim zainteresowaniom płocczan, zaangażowaniu TNP w prowadzenie Stacji i współpracy w tym zakresie z Chętnikiem.

Słowa kluczowe: Adam Chętnik, Towarzystwo Naukowe Płockie, Kurpiowszczyzna, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi, etnografia, regionalizm.

Summary: Before World War II, the members of the Scientific Society of Płock were particularly interested in the Kurpie region. An attention to this subject has been proven by the research trips, ethnographic data of Płock Masovia Museum, but in the first place, by the heritage of Father Władysław Skierkowski – a Polish researcher of folk music of Kurpie. Płock Scientific Society was involved in establishing and running the Middle Narew Basin Science Center led by a prominent researcher of the Kurpie region – Adam Chętnik. The article is devoted to Płock citizens' interest in Kurpie as well as Płock Scientific Society's commitment in running Science Center and their collaboration with Chętnik.

Keywords: Adam Chętnik, Scientific Society of Płock, Kurpie region, Middle Narew Basin Science Center, ethnography, regionalism

Przynajmniej dwie rocznice celebrowane na Mazowszu w 2015 roku związane były z Towarzystwem Naukowym Płockim (TNP). Pierwszą, bezpośrednią, był jubileusz 195-lecia tej zasłużonej dla społecznego ruchu naukowego placówki. Drugą, którą warto przypomnieć, była 130. rocznica urodzin wybitnego badacza Kurpiowszczyzny Adama Chętnika (1885-1967)¹. Drogi Chętnika i TNP w pewnym momencie skrzyżowały się, z pożytkiem zarówno dla zasłużonego etnografa, jak i płockiego Towarzystwa. O tym traktować będzie niniejszy artykuł².

¹ Nie będziemy w tym miejscu przypominać biografii Adama Chętnika. Postaci tej poświęcono bowiem wiele konferencji, akcji upamiętniających i publikacji. Spośród tych ostatnich, niewielki wybór niech stanowią pozycje: *Adam Chętnik a współczesne badania kultury wsi kurpiowskiej: materiały z Sesji Kurpiowskiej Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, Łomża - Marianowo - Nowogród, 21-23 września 1984*, red. M. Drozd-Piasecka, Warszawa 1988; S. Pajka, *O życiu i twórczości Adama Chętnika - kilka przypomnień i refleksji*, „Zeszyty Naukowe Ostrołęckiego Towarzystwa Naukowego”, nr 4, 1990, s. 201-208; M. Biernacka, *Adam Chętnik (1885-1967) w: Etnografowie i ludoznawcy polscy: sylwetki, szkice biograficzne*, T. 1, red. E. Fryś-Pietraszkowa, A. Kowalska-Lewicka, A. Spiss, Kraków 2002, s. 38-41; U. Kuczyńska, *Adam Chętnik (1885-1967)*, „Biuletyn Stowarzyszenia Muzeów na Wolnym Powietrzu w Polsce”, T. 9, 2006, s. 16-19.

² Oprócz wspomnianych rocznic, pewną zachętę do podjęcia rozważań stanowił opublikowany w 100-lecie urodzin Chętnika, niewielki artykuł A.M. Stogowskiej, *Współpraca Adama Chętnika z Towarzystwem Naukowym Płockim*, w: *Adam Chętnik Kurp i Polak. Materiały sesji popularnonaukowej w setną rocznicę urodzin doc. dr Adama Chętnika z dnia 19 października 1985 r. w Łomży*, red. Cz. Brodziński, Łomża 1987, s. 107-110.

To spotkanie nie nastąpiłoby, gdyby nie rozkwit idei regionalizmu i szczególnieją rolę jaką w ruchu tym odegrał zarówno Chętnik, jak i płockie środowisko społeczno-naukowe skupione wokół TNP. Okolicznością istotną była także wyjątkowa pozycja, jaką w teorii i praktyce regionalizmu polskiego odgrywały badania ludoznawcze³.

Cofnijmy się jednak do czasów II Rzeczypospolitej. Charakterystycznym zjawiskiem w życiu społecznym, naukowym i kulturalnym Polski tamtych lat był regionalizm rozumiany jako ruch społeczny, koncentrujący się na zachowaniu, pielęgnowaniu, propagowaniu bądź odnawianiu dziedzictwa kulturowego danego regionu, a także dbałości o jego rozwój gospodarczy i nadanie mu właściwego oblicza administracyjnego. Ruch ten w latach 20. XX wieku zyskał legitymizację społeczną i programową, został zdefiniowany co do założeń i celów. U podstaw regionalizmu legły tradycje społecznikowskie z obszaru wszystkich trzech zaborów, zabiegi zmierzające do podtrzymania i pielęgnowania wybranych elementów kultury ludowej, wpływ regionalizmu francuskiego, rozwijające się krajoznawstwo oraz inspiracje wybitnych pisarzy, m.in. Stefana Żeromskiego i Władysława Orkana⁴.

Mieszkańcy Płocka partycypowali w ruchu regionalnym II Rzeczypospolitej, działając w już istniejących lub zakładając nowe stowarzyszenia, podejmując rozmaite inicjatywy kulturalne, społeczne i gospodarcze⁵.

TNP funkcjonowało od 1907 r., nawiązując do tradycji Towarzystwa Naukowego przy Szkole Wojewódzkiej Płockiej istniejącego w latach 1820-1830 (stąd w 2015 roku 195. rocznica rozpoczęcia działalności). W latach 20. XX w. mogło się już poszczycić sporym dorobkiem. Głównymi agendami TNP były Muzeum Mazowsza Płockiego, które po II wojnie światowej zostało upaństwowione - dziś znamy je pod nazwą Muzeum Mazowieckiego w Płocku i Biblioteka im. Zielińskich – ta do dziś funkcjonuje pod egidą Towarzystwa.

³ Por. A.J. Omelaniuk, *Regionalny ruch kulturalny w Polsce*, w: *Czym jest regionalizm?*, red. S. Bednarek i in., Wrocław – Ciechanów 1998, s. 120-121.

⁴ T. Kulak, *U źródeł regionalizmu II Rzeczypospolitej (Wizje ruchu regionalnego Stefana Żeromskiego i Władysława Orkana)*, w: *Historia w ruchu regionalnym*, red. A.J. Omelaniuk, Wrocław – Ciechanów 2001, s. 7-14.

⁵ D. Kasprzyk, *Regionalizm płocki w II Rzeczypospolitej*, Płock 2008.

TNP mogło istnieć w niewielkim ośrodku dzięki grupie zaangażowanych działaczy-społeczników, potrafiących z powodzeniem uaktywnić się także na polu badań regionalnych.

Czołową postacią TNP był jego prezes, inicjator reaktywowania placówki w 1907 r. – lekarz Aleksander Maciesza⁶. Działaczami Towarzystwa, byli m.in. Halina Rutska – kustoszka zbiorów muzealnych, autorytet w dziedzinie etnografii Mazowsza Płockiego⁷, Maria Macieszyna – żona Aleksandra, z zamiłowania botaniczka, pasjami gromadząca także zabytki etnograficzne⁸, ks. Władysław Skierkowski – badacz kurpiowszczyzny, dokumentalista i etnomuzykolog⁹, Kazimierz Gelinek – geograf i archeolog, po śmierci Rutskiej kustosz zbiorów muzealnych, zastępujący w terenie urząd konserwatorski i zabezpieczający w latach 30. XX wieku znaleziska i odkrycia archeologiczne na Mazowszu Płockim¹⁰, ks. Władysław Mąkowski – historyk popularyzujący dzieje mazowieckich wsi, parafii, rodów szlacheckich¹¹, ks. Aleksander Dmochowski prowadzący na szeroką skalę inwentaryzację sztuki sakralnej – w tym także ludowej – na terenie diecezji płockiej¹², Marcin Kacprzak – wybitny higienista, późniejszy profesor i wieloletni Rektor Akademii Medycznej w Warszawie, autor cennej monografii *Wieś płocka – warunki bytowania*, opublikowanej w 1937 roku¹³. Już z tego krótkiego przeglądu wynika, że członkowie TNP posiadali zarówno chęci, doświadczenie, jak i kompetencje w prowadzeniu badań poza ośrodkiem miejskim – na wsi, na prowincji, w regionie. Z TNP współpracowali wybitni uczeni, m.in. Stanisław Arnold, Konrad Jażdżewski, Władysław Doroszewski, Stefan Demby

⁶ A.M. Stogowska, *W służbie ludzi i ojczyzny. Aleksander Maciesza (1875-1945)*, Płock 2013.

⁷ Biogram w: A.J. Papierowski, J. Stefański, *Płocczanie znani i nieznani. Słownik biograficzny*, Płock 2002, s. 525.

⁸ A.M. Stogowska, *Maria Macieszyna (1869-1953) autorka pamiętnika o Płocku*, „Płocki Rocznik Historyczno-Archiwalny”, T. II, 1996, s. 139-148.

⁹ M.M. Grzybowski, *Ksiądz Władysław Skierkowski 1886-1941*, Myszyniec 2011.

¹⁰ Biogram w: A.J. Papierowski, J. Stefański, dz. cyt., s. 169.

¹¹ M.M. Grzybowski, *Ksiądz Władysław Mąkowski „Tomasz Ogończyk” 1885-1945*, Płock 1995.

¹² Biogram w: A.J. Papierowski, J. Stefański, dz. cyt., s. 121.

¹³ *W trosce o zdrowe społeczeństwo – życie i działalność profesora Marcina Kacprzaka 1888-1968*, red. Z. Kruszewski, Płock 2008.

i – co istotne – Stanisław Michalski – dyrektor utworzonego w 1928 roku Funduszu Kultury Narodowej (FKN)¹⁴.

W regionalizmie polskim II Rzeczypospolitej duże znaczenie odgrywała kultura ludowa. Stanowiła ona częste kryterium wyodrębniania regionów, przedmiot badań, źródło inspiracji dla działalności artystycznej.

Do badań i opieki nad kulturą ludową predestynowane było przede wszystkim wspomniane Muzeum TNP. Placówka systematycznie powiększała zbiory etnograficzne. Na eksponaty muzealne składały się w przeważającej części dary. Przekazywali je mieszkańcy mazowieckich miast: Płońsk, Mławy, Rypina; majątków: Łążyna, Smardzewa, Skrwilna; wsi: Słuchowa, Ośnicy, Słupna. Rutska podkreślała pomoc gospodarzy spod Płocka, wymieniając nazwiska Gościniaków z Ośnicy, Flaków z Radziwia, Zalewskich ze Słupna, a także Więcków i Garwackich. Mieli oni przynosić do Muzeum skamieliny, „przedmioty etnograficzne” i informować o znaleziskach archeologicznych¹⁵. Wyjątkową postacią był Wawrzyniec Sikora ze wsi Liszyno, który utrzymywał kontakt z TNP, a nawet publikował w lokalnej prasie¹⁶. Stąd wynikał regionalny charakter placówki. Zbiory etnograficzne nigdy nie stanowiły jednak przeważającej części zasobu muzealnego, jak miało to miejsce w większości innych muzeów regionalnych kraju¹⁷. Opis działu etnograficznego Muzeum TNP zamieszczony w „Przewodniku po Płocku” (wyd. III, 1922) jest dość lapidarny: „[Dział ten] zawiera

¹⁴ M. Kieffer, *Zarys dziejów Towarzystwa Naukowego Płockiego*, w: *Towarzystwo Naukowe Płockie 1820-1830 – 1907-1957*, red. H. Kostanecka i in., Płock 1957, s. 43.

¹⁵ H. Rutska, *Z życia naukowego na prowincji. Płock*, „Nauka Polska”, 1925, T. V, s. 188.

¹⁶ F. Wybult, „Wspomnienia o ludziach i pracy w TNP”, *Archiwum Towarzystwa Naukowego Płockiego* (w kolejnych przypisach ATNP), R. 1089, k. 13. Wawrzyniec Sikora pisywał pod pseudonimem Hieronim Kołębryna. To on jest autorem artykułów w „Głosie Płockim” z 1914 r., dotyczących stroju ludowego i tkanin z okolic Płocka, które to artykuły z braku opracowań, wywiadów, notatek sprzed II wojny światowej mają dziś duże znaczenie dla muzealników-etnografów badających Mazowsze Płockie. Por.: A. Błachowski, *Stroje płockie w świetle źródeł z XIX wieku*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku”, z. 3, 1972, s. 10. Por. J. Borowska, *Wawrzyniec Sikora - dokumentalista z „Powiśla”*, „Nasze Korzenie” 2011, nr 1, s. 32-35.

¹⁷ Etnografia w muzeach regionalnych zajmowała co najmniej 2/3 zbiorów. Podają za: E. Marcinkowska, *Wpływ idei regionalizmu na rozwój muzealnictwa regionalnego w II Rzeczypospolitej*, „Zeszyty Wiejskie”, 2002, z. V, s. 140.

nieliczne stroje ludowe płockie i kurpiowskie z powiatów pułtuskiego i przasnyskiego, nieco drobnych sprzętów domowych, wyroby gliniane, rzeźby drewniane z poniszczonych kościółków i kaplic przydrożnych, szopkę płocką z kompletem figurek itp.”¹⁸. Z czasem wyraźną grupę zbiorów etnograficznych zaczęły stanowić eksponaty kurpiowskie, czemu od połowy lat 20. sprzyjały częste wyjazdy w tamte strony wspomnianego wyżej ks. Skierkowskiego, badacza folkloru muzycznego.

Zainteresowanie Kurpiowszczyzną – ze 100-letniej perspektywy – uznać można za szczególne zjawisko w płockim regionalizmie tamtych lat. Zastanawiające jest, dlaczego w Płocku stosunkowo mało miejsca poświęcono etnografii bliższej Ziemi Łowickiej, wyraźnie dowartościowując znacznie bardziej oddalony geograficznie i komunikacyjnie region kurpiowski. Odpowiedzi należy szukać w zależnościach administracyjnych – tych dawniejszych (gubernia płocka), jak i aktualniejszych (diecezja). Nie bez znaczenia był także sentyment i tęsknota za utraconym znaczeniem miasta, zdegradowanego po odzyskaniu niepodległości do roli ośrodka zaledwie powiatowego. Kurpiowszczyzna stanowiła swoisty symbol dawniejszych wpływów grodu nad Wisłą, a tym samym znak aspiracji płockich elit, spośród których rekrutowali się regionaliści. W każdym razie, w okresie II Rzeczypospolitej mówiono już nawet o pewnych tradycjach kurpiowskich zainteresowań płocczan. Region ten opisywał w 1. połowie XIX w. jeden z aktywniejszych działaczy Towarzystwa Naukowego przy Szkole Wojewódzkiej Płockiej Wincenty H. Gawarecki – prokurator trybunału płockiego. Nieco później interesował się Kurpiami Ludwik Krzywicki – urodzony w Płocku socjolog oraz Dominik Staszewski – rejent mieszkający od 1907 r. w Płocku, wcześniej piastujący obowiązki sędziego pokoju powiatu przasnyskiego¹⁹. Do grona tego wpisali się z czasem A. i M. Macieszowie, którzy w 1914 r. odbyli dwutygodniową wycieczkę w okolice Myszynca. Prezes TNP prowadził tam badania z zakresu antropologii fizycznej, zaś Maria pozyskała dla muzeum kilkanaście okazów kurpiowskich strojów ludowych i sprzętów. W 1923 r. ukazało się opracowanie pt. *Puszczanie przasnyscy. Przyczynek do charakterystyki antropologicznej Kurpiów*, będące plonem pomiarów

¹⁸ M. Macieszyna, A. Maciesza, *Przewodnik po Płocku z planem i 4 ilustracjami*, Płock 1922, s. 44.

¹⁹ T. Ogończyk (W. Mąkowski), *Płock a Kurpie*, „Głos Mazowiecki” 1933, nr 80, s. 1.

antropometrycznych dokonanych przed wojną przez A. Macieszę. Prezes TNP wykonał także w trakcie badań kilkadziesiąt fotografii²⁰.

Artykuły poświęcone Kurpiowszczyźnie pojawiały się w lokalnej prasie. W 1919 r. na łamach „Kuriera Płockiego” ukazał się tekst Chętnika *Zwyczajje wielkanocne na Kurpiach*²¹. Od tego momentu można mówić o związkach Chętnika z TNP, które z czasem stawały się coraz intensywniejsze.

Najaktywniejszym badaczem i popularyzatorem Kurpiowszczyzny był w Płocku ksiądz Skierkowski. Przedmiotem jego poszukiwań badawczych był folklor muzyczny, ujęty na tle zwyczajów i obrzędów mieszkańców regionu. Skierkowski po ukończeniu seminarium duchownego w Płocku obowiązki kapłańskie pełnił na Kurpiach, obejmując kolejno w latach 1913-1920 wikariaty w Myszyncu, Krasnosielcu i Różanie. W okresie tym rozpoczął gromadzenie pieśni z okolic, w których przebywał.

W 1920 r. Skierkowski został proboszczem w Ciachcinie – parafii leżącej kilkanaście km na północ od Płocka, a pięć lat później w Imielnicy (obecnie dzielnica miasta). Kurpiowską pasją 40-letniego wówczas księdza żywo zainteresowali się członkowie TNP. Na początku 1926 r. ks. Skierkowski wygłosił cykl odczytów w Towarzystwie. Prelekcje dotyczyły głównie obrzędów weselnych na Kurpiach, a ksiądz wykonywał zgromadzone przez siebie utwory na pianinie. Było to niezwykle ożywcze doświadczenie dla członków TNP przyzwyczajonych do tradycyjnych form zebrań. Prezes TNP, zapoznawszy się z okazałym już wówczas dorobkiem Skierkowskiego, zwrócił się do muzykologa Adolfa Chybińskiego ze Lwowa z prośbą o rady i wskazówki w sprawie wydania zbioru zebranych przez księdza utworów. Korespondował także ze Stanisławem Michalskim (wówczas z Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego) w sprawie wyjednania odpowiednich funduszy. Chybiński udzielił ks. Skierkowskiemu wielu cennych uwag dotyczących, m.in. ortografii muzycznej, rytmiki, tempa itp. Profesor ze Lwowa przekazywał

²⁰ A. Maciecha, *Puszczanie przasnyscy. Przyczynek do charakterystyki antropologicznej Kurpiów*, „Archiwum Nauk Antropologicznych” 1923, nr 1, s. 1-74.

²¹ A. Chętnik, *Zwyczajje wielkanocne na Kurpiach*, „Kurier Płocki” (w kolejnych przypisach KP) 1919, nr 90, s. 1-2.

wskazówki praktyczne, pozwalające uniknąć zbytecznych kosztów drukarskich. Zajął się także korektą wydawnictwa²².

Ogółem imponujący dorobek ks. Skierkowskiego obejmuje 2280 pieśni kurpiowskich. TNP wydało zbiór *Puszcza kurpiowska w pieśni* – liczący 790 utworów. Ukazał się on dzięki dotacjom Działu Nauki MWRiOP, a następnie FKN w „Rocznikach Towarzystwa Naukowego w Płocku”, a także w postaci osobnych zeszytów drukowanych w latach 1928-1934. Natomiast 1490 pieśni pozostaje w formie rękopisów w archiwum Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego we Wrocławiu. O doniosłości zgromadzonego materiału świadczyć może fakt czerpania inspiracji ze zbiorów księdza przez Karola Szymanowskiego. Kompozytor ten opublikował sześć pieśni kurpiowskich na chór a capella, a następnie 12 pieśni na głos z fortepianem²³.

Ks. Skierkowski dał się również poznać jako autor utworów scenicznych. Najważniejszy i najgłośniejszy z nich *Wesele na Kurpiach* wystawiono po raz pierwszy w teatrze płockim 10 marca 1928 r. Widowisko zaimponowało płocczanom nowatorstwem i żywiołowością. Surowe zazwyczaj w Płocku recenzje teatralne wychwalały po premierze grę aktorów, konwencję utworu, język, muzykę.

Już w okresie II Rzeczypospolitej przyjęło się komentować *Wesele na Kurpiach* jako sztandarowe osiągnięcie płockiego regionalizmu. Nie bez znaczenia była także mobilność zawodowego zespołu z dyrektorem Tadeuszem Skarżyńskim na czele. Zespół ten, podbudowany płockim sukcesem sztuki, wystawił ją w sumie ok. 500 razy we wszystkich praktycznie większych miastach w Polsce. Latem 1928 r. *Wesele na Kurpiach* gościło przez dwa miesiące na deskach teatru Ateneum w Warszawie. W sierpniu tegoż roku wystawiono je podczas uroczystości dożynkowych w Spale²⁴.

Pisano o sztuce W. Skierkowskiego, m.in. w „Kurierze Poznańskim”, „Kurierze Warszawskim”, „Epoce”. Recenzowali ją z uznaniem, m.in. Adam Grzymała-Siedlecki i Tadeusz Boy-Żeleński. Ten ostatni

²² Por. Korespondencja A. Macieszy z A. Chybińskim luty-październik 1926 oraz list A. Chybińskiego do W. Skierkowskiego z 19.05.1926, ATNP, *Puszcza kurpiowska w pieśni*, R. 319, k. 11-12, 18-21, 23, 26.

²³ H. Gadowski, *Ksiądz Władysław Skierkowski 1886-1941*, Ostrołęka 1982, s. 8.

²⁴ B. Konarska-Pabiniak, *Płocka Melpomena. Teatr zawodowy i amatorski 1808-1975*, Płock 1998, s. 135.

wypowiedział się na łamach „Kuriera Porannego” w sposób następujący: „Wykonanie *Wesela na Kurpiach* jest urocze. Przede wszystkim proste. Nic tu nie jest przestylizowane, nic nie jest uszmkowaną niby-naiwnością. Wszystko tak jak trzeba”²⁵.

Opisane wyżej zainteresowania płockiego środowiska rozwijały się równolegle z kurpiowskimi realizacjami Chętnika. Na początku lat 30. funkcjonowało już założone i kierowane przez niego Muzeum w Nowogrodzie. Placówka działała w ramach Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego (PTK)²⁶. W świetle tych kurpiowskich i płockich inicjatyw, wydaje się, że intensyfikacja kontaktów między TNP a Chętnikiem stawała się w latach 30. wręcz nieunikniona, była tylko „kwestią czasu”.

Wspólną realizacją oraz miejscem sformalizowanych i dobrze udokumentowanych związków Chętnika z TNP, stała się Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi, zorganizowana i prowadzona przez badacza kurpiowszczyzny w Nowogrodzie Łomżyńskim jako autonomiczna agenda Towarzystwa²⁷. O wyborze TNP jako instytucji, której podlegać miała Stacja, zadecydowało ćwierćwiekowe doświadczenie i tradycje badań Kurpiowszczyzny. Umożliwiał to także statutowy zasięg działalności Towarzystwa²⁸.

Inicjatorem powołania do życia Stacji był zarząd Kasy im. Józefa Mianowskiego (fundacji wspierającej polską naukę). Zebranie organizacyjne odbyło się 3 kwietnia 1933 r. w Warszawie. W zebraniu tym wzięli udział: prof. Witold Doroszewski – językoznawca reprezentujący Kasę im. Mianowskiego, prof. Bronisław Hryniewiecki – dyrektor ogrodu botanicznego w Warszawie, dr Halina Koneczna –

²⁵ Cyt. za: W. Skierkowski, *Wesele na Kurpiach*, Warszawa 1928, s. 28. Szereg recenzji *Wesela na Kurpiach* uwzględnił Aleksander Patkowski w obszernej bibliografii: *Ruch regionalistyczny w Polsce. Bibliografia za lata 1922-1932*, w: *Ruch regionalistyczny w Europie*, red. A. Patkowski, T. II, Warszawa 1934, s. 274-396.

²⁶ J. Jastrzębski, *Skansen Kurpiowski im. Adama Chętnika w Nowogrodzie*, Łomża 2007, s. 13.

²⁷ Uchwały komitetu organizacyjnego Stacji TNP w Nowogrodzie z dn. 3.04.1933, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi 1933-1939, sygn. 62, k. 25.

²⁸ Por. A. M. Stogowska, *Rola intelektualna i kulturotwórcza Towarzystwa Naukowego Płockiego w latach 1820-1830, 1907-1939*, Płock 1998, s. 210-213.

dialektolożka oraz dwóch działaczy z Płocka - Maciesza i ks. Skierkowski. Powołano ośmioosobowy komitet mający kierować działalnością Stacji z Hryniewieckim jako przewodniczącym, Macieszą jako jego zastępcą, Romanem Jakimowiczem – archeologiem, dyrektorem Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie jako skarbnikiem oraz Romanem Kobendzą – botanikiem ze Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w charakterze sekretarza²⁹. Placówce tej nadano regulamin. Czytamy w nim, m.in. „Zadaniem Stacji jest skoordynowanie badań naukowych nad terenem Kurpiowszczyzny z zasięgami a w szczególności w zakresie: 1) antropologii, archeologii, budownictwa i sztuki ludowej, etnografii, historii, stosunków ekonomiczno-prawnych, językoznawstwa, 2) botaniki, geografii, geologii, hydrografii, zoologii (...) Stacja dążyć będzie do obudzenia zainteresowań naukowych wśród miejscowego społeczeństwa”³⁰. Na podstawie gromadzonych materiałów placówka ta miała, m.in. wydawać monografie, udzielać porad w sprawie prowadzenia kronik i organizacji widowisk oraz obchodów. Stacja miała zostać wyposażona w pomoce naukowe w postaci literatury zgromadzonej w podręcznej bibliotece, aparatu fotograficznego, świdra do wierceń geologicznych, fonografu, herbarium, przyrządów do pomiarów antropologicznych, projektora i ekranu, łodzi, roweru, maszyny do pisania. Na zakup wspomnianych przedmiotów i zorganizowanie lokalu przeznaczono w budżecie 4800 zł³¹. Kierownikiem Stacji został Chętnik, który miał otrzymywać wynagrodzenie w wysokości 250 zł miesięcznie. Do Płocka miały trafiać środki na działalność Stacji pochodzące z FKN. 3500 zł rocznie (3000 na pensje Chętnika i 500 na wydatki administracyjne) przekazywane było TNP w kwartalnych ratach.

Po zorganizowaniu Stacja składała się z samodzielnego budynku, w którym znajdowało się sześć pomieszczeń: kancelaria, gabinet kierownika, dwie sypialnie (po 3 łóżka każda), biblioteka z pracownią

²⁹ W komitecie znaleźli się także: Doroszewski, ks. Skierkowski, Stanisław Małkowski i Chętnik. Por. L. Taborski, J. Jastrzębski, *Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi w Nowogrodzie w latach 1933-1950*, „Studia Łomżyńskie”, t. XII, 2001, s. 248.

³⁰ Regulamin Stacji Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi 1933-1939, ATNP, Akta TNP, sygn. 62, k. 26.

³¹ Tamże.

fotograficzną, magazyn eksponatów z preparatorią. Latem do dyspozycji gości była altana pełniąca rolę czytelnicy³². Obiekty Stacji usytuowane były niezależnie od budynków muzeum PTK. Odwiedzali ją wybitni uczeni, m.in. znakomity etnograf prof. Kazimierz Moszyński i Eugeniusz Frankowski – dyrektor Muzeum Etnograficznego w Warszawie. Korzystali ze stacji, m.in. językoznawcy (także z zagranicy), studenci, pracownicy Instytutu Gospodarstwa Społecznego badający migracje sezonowe do Prus i na Łotwę. Generalnie aktywność Stacji koncentrowała się w trzech obszarach: badań terenowych, działalności oświatowej oraz pomocy w organizacji rozmaitych przedsięwzięć i imprez regionalnych na terenie Kurpiowszczyzny.

Chętnik prowadził badania terenowe w powiatach łomżyńskim i ostrołęckim, a częściowo także przasnyskim, makowskim i szczuczyńskim, pilne ze względu na komasacje, procesy kolonizacyjne i wzmożone karczowanie kurpiowskiej puszczy. Dotyczyły one początków rolnictwa, rozwoju środków transportu, budownictwa ludowego, pierwotnego hutnictwa, bartnictwa, przemysłu bursztynowego, plecionkarstwa, rybołówstwa nad Narwią i Pisą. Prowadził także badania nad pozyskiwaniem tzw. czarnego dębu. W ramach działalności Stacji Chętnik pomagał organizować wystawy i kiermasze kurpiowskie poza Nowogrodem, zajmował się ochroną zabytków przyrody, korzystał z archiwów, m.in. warszawskich i płockich. Sporządzał dokumentację, wykonując setki fotografii, planów i rysunków. W ramach objazdów terenowych pokonywał rocznie od 1000 do 2500 km, korzystając z różnych środków komunikacji³³. Gromadzone podczas badań informacje stanowiły podstawę dla licznych opracowań. Subwencje FKN na działalność stacji nie wystarczały jednak na prowadzenie akcji wydawniczej. TNP również nie mogło samodzielnie wesprzeć w tej materii Chętnika. Planowano wprowadzić wydać jego pracę pt. *Dawni*

³² Sprawozdanie z działalności Stacji za rok 1934, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1935, sygn. 58, k. 5.

³³ Sprawozdanie z działalności Stacji T-wa Naukowego Płockiego w Nowogrodzie za r. 1936, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1937, sygn. 60, k. 3, Sprawozdanie z działalności Stacji TNP w Nowogrodzie za rok 1937, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1938, sygn. 61, k. 12, Sprawozdanie z działalności Stacji Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi w Nowogrodzie w 1938 r., ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi 1933-1939, sygn. 62, k. 16.

strzelcy kurpiowscy, jednak cel ten nie został osiągnięty. Autor był zmuszony wydawać na własny koszt najpilniejsze materiały, które ukazywały się w formie cyklu książeczek *Czytelnia Nadnarwiańska*³⁴.

Nawet pobieżne omówienie działalności Stacji i związków Chętnika z TNP nie może obyć się bez zasygnalizowania konfliktu, jaki istniał pomiędzy badaczem Kurpiowszczyzny a PTK. W TNP znajduje się kilkadziesiąt listów Chętnika, często dosyć dramatycznie opisujących ten spór. Bardzo zawiłą historię konfliktu, widzianą z pozycji Chętnika, poznajemy z wydanej przez niego broszury zatytułowanej *Prawda o Muzeum w Nowogrodzie* (Nowogród 1937) oraz obszernych dokumentów archiwalnych znajdujących się w Płocku. Podstawą konfliktu były nieuregulowane sprawy własności gruntu, na którym znajdowało się Muzeum oraz brak wystarczającej opieki ze strony PTK i związane z tym problemy materialne Adama i Zofii Chętników pod koniec lat 20.

TNP bardzo szybko znalazło się w orbicie sporu. Chętnik po uruchomieniu Stacji poczuł się pewniej i dokonał podziału 9000 eksponatów zgromadzonych w Nowogrodzie. Wielokrotnie używał od tej pory argumentu, że o ile nie dojdzie do porozumienia z PTK, wówczas ponad 2/3 zbiorów, które uważał za swoją własność, przekazuje placówce działającej w ramach TNP³⁵. Już w sprawozdaniu z działalności Stacji za 1934 r. umieścił informację o jej zbiorach liczących 7201 eksponatów, głównie archeologicznych³⁶. Chętnik forsował także plany uruchomienia w Nowogrodzie Muzeum Rzeki Narwi opartego na statucie TNP³⁷. Pisma Chętnika do Macieszy zawierają nawet pewne

³⁴ Sprawozdanie z działalności Stacji TNP w Nowogrodzie za rok 1937, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1938, sygn. 61, k. 12.

³⁵ List A. Chętnika do A. Macieszy z dn. 15.01.1936 r., ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1936, sygn. 59, k. 18; Pismo adwokata S. Kurcyusza do Zarządu PTK z dn. 25.02.1937, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi 1933-1939, sygn. 62, k. 34-37. Por.: A. Chętnik, *Prawda o Muzeum w Nowogrodzie*, Nowogród 1937, s. 31.

³⁶ Sprawozdanie z działalności Stacji TNP w Nowogrodzie za r. 1934, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1935, sygn. 58, k. 5. Por. *Zbiory naukowe w Nowogrodzie nad Narwią*, „Nauka Polska”, 1935, T. XX, s. 221.

³⁷ Pismo A. Chętnika do TNP z dn. 26.09.1937, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1937, sygn. 60, k. 11; Sprawozdanie z działalności Stacji TNP w Nowogrodzie za rok 1937, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1938, sygn. 61, k. 12.

elementy intrygi. W styczniu 1936 r. pisał: „Wywnioskowałem z niektórych posunięć, że niektórzy panowie z Komisji w Tow. Kraj. [komisji muzealnej PTK – D.K.] odnoszą się specjalnie niezyczliwie do Stacji (p. przew. Antoniewicz i jego asystent p. Ber – na pewno)...”³⁸. Innym razem Chętnik donosił Macieszy: „Oddział w Łomży PTK nastawiony jest przeciwko mnie (...) Prawdopodobnie po rozbiciu muzeum zabrano by się do placówki Tow. Nauk. Jeden z czł. zarz. PTK w Łomży już mi mówił, że prócz Muz. Kurpiowskiego powinienem oddać i te zbiory, które zdążyłem zebrać na użytek Stacji Naukowej. Z Warszawy od jednego z przyjaciół prof. Antoniewicza dowiedziałem się, że stacja Tow. Nauk. w Nowogr. była dla prof. Antoniewicza ciosem, którego nie może zapomnieć”³⁹. Cała ta sytuacja była bez wątpienia dla TNP kłopotliwa.

Już w 1935 r. Michalski – prezes FKN pisał do Macieszy na temat problemów Chętnika: „On niezaradny, nie umiał sprawy od początku pokierować. Może by można mu doradzić. Sprawa zdaje się zawikłana”⁴⁰. Rok później poprosił prezesa TNP, aby ten wziął na siebie ciężar pośrednictwa w sporze: „Przepraszam – pisał – że narzucam Panu te kłopoty, ale nie ma innej rady – a Pan może uratować sprawę. Chętnik nie potrafi”⁴¹. Maciesza nie mógł odmówić. TNP zawdzięczało Michalskiemu bardzo wiele, szczególnie w okresie rozbudowy bazy materialnej na początku lat 30. Maciesza spotkał się 22 lutego 1936 r. w Warszawie z Aleksandrem Patkowskim – wiceprezesem Zarządu Głównego PTK, którego znał osobiście. Wiceprezes PTK również prosił o pośrednictwo w sporze. Ustalono, m.in. że należy utrzymać Muzeum w Nowogrodzie, a przeniesienie placówki do Łomży – czym groziły

³⁸ List A. Chętnika do A. Macieszy z dn. 15.01.1936, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1936, sygn. 59, k. 18. Prof. Włodzimierz Antoniewicz był przewodniczącym Komisji Muzealnej PTK, zaś Wiktor Ber dyrektorem naczelnym muzeów PTK.

³⁹ List A. Chętnika do A. Macieszy z dn. 20.02.1936, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1936, sygn. 59, k. 32.

⁴⁰ Pismo S. Michalskiego do A. Macieszy z dn. 26.02.1935, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi 1933-1939, sygn. 62, k. 33.

⁴¹ Pismo S. Michalskiego do A. Macieszy z dn. 18.02.1936, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1936, sygn. 59, k. 25-26.

władze PTK – uznać za ostateczność⁴². Rozmowy prezesa TNP pozwoliły chwilowo rozładować bardzo napiętą sytuację i zażegnać groźbę likwidacji Muzeum. Członkowie komitetu Stacji Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi wychodzili z założenia, że tylko współistnienie obok siebie obydwu placówek gwarantuje skuteczność prac badawczych. Dalsze rozmowy z Patkowskim miał prowadzić prof. Hryniewiecki. 30 maja 1936 r. zwołano posiedzenie komitetu w Nowogrodzie (pierwszy i ostatni raz, gdyż z reguły spotykano się w Warszawie). Obecni byli: Hryniewiecki, Maciesza, Kobendza i Chętnik. Uczestnicy stwierdzili, że byłoby pożądanym, aby w celach współdziałania Stacji TNP z Muzeum PTK uregulować kwestie prawne pomiędzy zwaśnionymi stronami⁴³.

Mimo poświęcenia i zaangażowania ze strony prezesa TNP spór nie został zażegnany, a nawet nastąpiła jego eskalacja. W 1937 r. Chętnik zwrócił się o pomoc do łomżyńskiego adwokata Stanisława Kurcyusza⁴⁴.

Istotną dla TNP konsekwencją konfliktu Chętnika z PTK był fakt, że od momentu powstania Stacji etnograf ten nie był zainteresowany zapisywaniem jakichkolwiek własnych działań na konto organizacji, z którą toczył długotrwały spór. TNP było dla niego placówką, w ramach której pracował, a przekonanie to wzmacniało się, im bardziej nasilał się konflikt z PTK. W opracowaniach poświęconych badaczowi Kurpiowszczyzny rzadko podkreśla się jego związki z Płockiem. Jednak w świetle dokumentów archiwalnych i w kontekście wspomnianego sporu, kontakty te prezentują się jako bardzo istotne przede wszystkim dla samego Chętnika. Niewątpliwie badacz ten czuł się emocjonalnie związany z Muzeum, którego był twórcą i opiekunem, jednak przyszłość placówki pozostającej pod egidą PTK stawała się coraz bardziej problematyczna. Od 1933 r. większą stabilizację dawała mu Stacja TNP.

⁴² Pismo A. Macieszy do A. Chętnika z dn. 07.03.1936, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1936, sygn. 59, k. 37.

⁴³ Protokół z posiedzenia Zarządu Stacji TNP w Nowogrodzie w dn. 30.05.1936, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1936, sygn. 59, k. 58.

⁴⁴ Pismo adwokata S. Kurcyusza do Zarządu PTK z dn. 25.02.1937, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi 1933-1939, sygn. 62, k. 34-37.

Każda z trzech stron partycypujących w powstaniu Stacji miała własny cel. Kasa im. Mianowskiego, wraz z FKN, realizowały wytyczne statutowe, zapewniając uczonym bazę na coraz modniejszym naukowo terenie kurpiowszczyzny. Dla TNP powstanie Stacji miało duże znaczenie prestiżowe. Formalnie powiększało się zaplecze materialne Towarzystwa. Kusząco dla jego działaczy musiał brzmieć zapis regulaminu mówiący, że w razie likwidacji Stacji jej majątkiem dysponuje TNP. Chętnik pozyskiwał środki na swoje badania, a także potencjalnych sojuszników, wsparcie i argumenty, które mógł wykorzystać i wykorzystywał w konflikcie z PTK.

Działalność Stacji Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi i powstanie tej placówki pod auspicjami TNP było dla tego stowarzyszenia wielkim osiągnięciem i wyróżnieniem, ale i wyzwaniem, któremu starano się sprostać. Bogata spuścizna archiwalna zachowana w Płocku dowodzi sporego zaangażowania Macieszy w działalność Stacji. Związki TNP z placówką w Nowogrodzie nie miały charakteru wyłącznie fasadowego. To Maciesza inicjował spotkania komitetu Stacji w Warszawie. On też informował starostwo łomżyńskie i władze wojewódzkie w Białymstoku o charakterze placówki, prosząc o jej wsparcie⁴⁵. Maciesza zaangażował się końcu w niewygodne pośrednictwo w sporze pomiędzy Chętnikiem a Zarządem PTK. Bezpośrednio do Macieszy zwracał się Chętnik z wszelkimi problemami związanymi z działalnością Stacji. Jemu też składał roczne sprawozdania z działalności, w których umieszczał większość swoich poczynań nawet w ramach opieki nad Muzeum PTK i ochrony zabytków. Prezes TNP relacjonował z kolei postępy Stacji na zebraniach komitetu w Warszawie, na których Chętnik nie bywał. TNP uruchamiało własne środki na działalność kurpiowskiej placówki, gdy subsydia z FKN nadchodziły z opóźnieniem i gdy zostały ostatecznie wstrzymane w 1939 r. Towarzystwo skutecznie wnioskowało o dodatkowe środki na zakup przedmiotów kultury materialnej we wsiach likwidowanych w wyniku przekształceń gruntowych w 1937 r., uzyskując na ten cel kwotę 600 zł⁴⁶. Wszystkie te okoliczności pozwalają

⁴⁵ Pismo TNP do Starosty Łomżyńskiego z dn. 17.09.1935, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1935, sygn. 58, k. 23, Pismo Wojewody Białostockiego do TNP z dn. 04.10.1935, ATNP, Akta TNP, Stacja Badań Naukowych Dorzecza Środkowej Narwi rok 1935, sygn. 58, k. 25.

⁴⁶ A. M. Stogowska, *Współpraca...*, dz. cyt., s. 108.

teoretycznie dołączyć pokaźny fragment osiągnięć Chętnika z lat 1933-1939 do dorobku plockiego regionalizmu w II Rzeczypospolitej, choć jednocześnie nazwanie Chętnika plockim regionalistą byłoby pewnym nadużyciem. Z kolei można zawyrokować, że liczne osiągnięcia Chętnika w 2. połowie lat 30. XX wieku były możliwe dzięki współpracy z TNP, a osobiście dzięki postawie Macieszy.

Po wojnie Chętnik starał się reaktywować Stację. Pisał do Macieszy w lipcu 1945 r.: „Chcę zorganizować, a częściowo przenieść Stację z W-wy gdzieś w swoje strony. Jak to się dziś przedstawia prawnie? Potrzeba mi parę statutów T-wa N. Jak teraz możemy sobie radzić ze stroną finansową? Chciałabym się koniecznie z p. Dokt. zobaczyć i porozmawiać, naradzić się...”⁴⁷. Ton tego listu świadczy o tym, że była to korespondencja między ludźmi dobrze się znającymi, mającymi wspólne zainteresowania, dostrzegającymi wartość cierpliwej pracy nawet w najtrudniejszych warunkach. Do spotkania nie doszło. Maciesza zmarł 10 października 1945 r. TNP, w nowych warunkach, nie było jednak w stanie podźwignąć ciężaru organizacyjnego związanego z reaktywacją Stacji. Gotowość taką zgłosiło natomiast Towarzystwo Naukowe Warszawskie (TNW). W sierpniu 1946 roku TNP zrzekło się wszelkich praw do tej placówki na rzecz TNW⁴⁸.

Po roku Chętnik uaktywnił jednak kontakty z TNP, stając się inicjatorem założenia w Łomży Oddziału TNP, który to Oddział umożliwił ponowne włączenie Stacji, wraz z nowo powstałym Muzeum Północno-Mazowieckim w Łomży, w struktury TNP. Dalsza współpraca z TNW okazała się bowiem niemożliwa z przyczyn formalnych⁴⁹. Nowa formuła organizacyjnego osadzenia Stacji i Muzeum w Łomży realizowana była do grudnia 1949 roku, kiedy to zarówno łomżyńskie Muzeum, jak i Stacja zostały upaństwowione, a Oddział TNP przestał istnieć⁵⁰. W tym samym mniej więcej czasie Chętnik podjął pracę w Muzeum Ziemi w Warszawie, skąd przeszedł na emeryturę.

⁴⁷ Pismo A. Chętnika do A. Macieszy z dn. 21.07.1945, ATNP, Korespondencja Aleksandra Macieszy. Litory A-N, R. 403, k. 33.

⁴⁸ L. Taborski, J. Jastrzębski, dz. cyt. s. 259.

⁴⁹ Tamże, s. 262-263.

⁵⁰ Tamże, s. 264.

Działalność Stacji pod egidą TNP świadczyła bez wątpienia o prestiżu, jakim cieszyło się to stowarzyszenie. Z kolei związek Chętnika z TNP potwierdza wybitną rolę, jaką odegrał w dziejach polskiego regionalizmu ten wyjątkowy człowiek.